

Қорыта келгенде, Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» еңбегі түркі халықтарына ортақ мұра болып табылады. Зерттеуіміздің нысанына айналған бұл тарихи мұра әлі де болса тілдік талдауды, тарихи тамырын ашуды талап ететіні сөзсіз. Өз заманының шоқтығы биік шығармасы болса да, әлі күнге дейін құндылығын жоғалтпай отыр[8]. Осындай шығармаларды зерттеу әрбіріміздің борышымыз. Өз-Замахшаридің өмірі мен қызметі, ғылыми мұраларына байланысты деректерді сарыла іздеп, табылғандарын рухани кәдемізге жарату үлкен мақсаттарымыздың бірі. Өйткені сол кезеңдерде генетикалық бірлікте дамыған Орта Азия мен Қазақстан топырағында туып, ғұмыр кешкен, артына өлмес мұра, өшпес із қалдырған өз-Замахшари өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдарының бірі болды. Арада қаншама ғасыр өтсе де оның есімі мен ғылыми дүниелері өлмей, өшпей біздің заманымызға дейін жетіп отыр

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Исаев С. Тілдер құпиялары //Қазақ тілі мен әдебиеті, №4, 1983, 74-бет.
2. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев, 1884. 33 с.
3. Иностранцев К.А. Хунны и гунны. Л., 1926, 43 с. 34. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, 5 с
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексика. Алматы, 1975, 86-б.
5. Өз-Замахшариге қатысы мағлұматтар Б.З.Хамидовтың ”Замахшари (о жизни и творчестве)” деген еңбегі бойынша жазылды. // Жинақ: Семитские языки, выпуск (ч.2). М., 1965 542-556 сс.
6. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер..., 46-47-бб. 25.
7. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Мектеп, Алматы, 1971, 53-б. 26
8. Иностранцев К.А. Хунны и гунны. Л., 1926, 43 с.

УДК: 81-2:811.161(575.2)(043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-21-25

Атикол Бурхан Умур

И. Арабаев атыдағы КМУ, аспирант

Атикол Бурхан Умур

КГУ им. И.Арабаева, аспирант

Atikol Burhan Umur

KSU I. Arabaev, Postgraduate student

ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮН ЧАҒЫЛДЫРУУДА САНДЫҚ СИМВОЛИКАНЫҢ РОЛҮ

РОЛЬ ЧИСЛОВОЙ СИМВОЛИКИ В ОТРАЖЕНИИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА THE ROLE OF NUMERICAL SYMBOLISM IN THE REFLECTION OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Аннотация: Мақалада талдоого алынған иллюстрациялық материалдар кыргыз тилинде сан концептин өзүнчө бөлүүгө негиз бар экендигин көрсөттү. Анткени, сан - дүйнөнүн

тилдик сүрөтүн чагылдыруудагы негизги мазмундук бирдик болуп саналат. Кыргыздардын дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө сандардын өзгөчө символикалык маанилери бар экендигин тилдеги фактылар жана маданий салттар далилдей алат. Буларга биринчи кезекте фразеологизмдер жана элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү кирет. Көпчүлүк учурда сандардын мындай контекстте колдонулушу символикалык мүнөзгө ээ болот.

Аннотация: В данной статье анализ иллюстративного материала дает основание говорить о правомерности выделения в кыргызском языке числовых концептов, так как число является основной содержательной единицей языковой картины мира. Об особом символическом значении чисел в кыргызской языковой картине мира свидетельствуют различные факты языка и культурной традиции. Это прежде всего, устойчивые словосочетания и образцы устного народного творчества. В большинстве случаев использование чисел в таких контекстах приобретают символический характер.

Annotation: In this article, the analysis of the illustrative material gives grounds to speak about the legitimacy of singling out numerical concepts in the Kyrgyz language, since the number is the main meaningful unit of the language picture of the world. The special symbolic meaning of numbers in the Kyrgyz language picture of the world is evidenced by various facts of the language and cultural tradition. These are first of all stable phrases and samples of oral folk art. In most cases the use of numbers in such contexts becomes symbolic.

Негизги сөздөр: сан түшүнүгү, дүйнөнүн улуттук сүрөтү, сандык символика, сакралдык сандар, этномаданият, улуттук дүйнөтааным.

Ключевые слова: понятие число, национальная картина мира, числовая символика, сакральные числа, этнокультура, национальное мировоззрение.

Key words: the concept of number, national picture of the world, numerical symbolism, sacred numbers, ethnoculture, national worldview.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү категориясы алгач философтор жана табият, коомдук илимдер жаатындагы илимпоздор тарабынан иликтенип, дүйнөнүн жалпы, табыгый, социалдык-гуманитардык, тармактык, илимий сүрөттөрү жаралган. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жаратуу аракетин б.з.ч. VII-IV кк. Анаксимандр баштап, ал эми дүйнөнү түшүнүү парадигмасы Гераклд, Пифагор, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Эпикур, Аристотель, Евклид, Архимед, Клавдий Птолемей ж.б. тарабынан заманына жараша өнүктүрүлүп отуруп, байыркылардын дүйнө сүрөтү калыптанган.

XX к. аягында «дүйнөнүн тилдик сүрөтү», «дүйнө образы», «дүйнө модели», «дүйнөнүн илимий сүрөтү» сыяктуу терминдер философиялык жана илимий адабияттарда жыш кездешкени менен, ар түрдүү илим тармактарында, айрыкча философияда ар кандай маанилерде чечмеленип келе жатканы баарыбызга маалым.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү маданият таңуулаган концепттерден жана аң-сезим стереотиптеринен куралат. Ал болмуш элементтерин бөлүштүрүүгө, аларды чечмелөөгө жана сезимдик жана рационалдык тажрыйбаларды аң-сезимде, эс тутумда иреттөөгө жана сактоого пайдубал түзөт. Дүйнөнүн улуттук когнициялык сүрөтү - улут өкүлдөрүнүн дүйнө сүрөтүндөгү туруктуу стереотиптерди чагылдырган абстракция, ошондой эле элдин ойлوم, тааным ишмердигинде, физикалык жана вербалдык жүрүм-турумунда даана көрүнгөн когнициялык-психологиялык реалдуулук.

Илимпоздор концепт чөйрөсү, менталитет жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өз ара карым-катнашын карап, концепт чөйрөсү - дүйнөнүн когнициялык сүрөтүнүн негизи, ал эми

тилдеги системалык мамилелерди, семантикалык мейкиндикти (концепт чөйрөсүнүн тилдик туюнтуу алган бөлүгү) иликтөө - дүйнөнүн тилдик сүрөтүн моделдештирүү жана аны иликтөөнүн жыйынтыктарын когнициялык жактан интерпретациялоо, улуттук семантикалык мейкиндикти сыпаттоо дүйнөнүн тилдик сүрөтүнөн когнициялык, улуттук концепт чөйрөсүнө өтүүгө шарт түзөт деген ишенимдүү жыйынтыктарды чыгарышат [1, 56-57].

Бул көрүнүш кийинки мезгилдерде когнициялык лингвистиканын илимий айлампасына кирип, ыкчам өрүш алууда. Алардын ою боюнча, **дүйнө сүрөтү** - болмуш жөнүндө коомдук (топчул, жеке) аң-сезимде жаралган ырааттуу билимдердин жыйындысы. Илимпоздор бул проблемага жалпы илимий жана гносеологиялык аспектте карашып, адатта дүйнө сүрөтүн түз жана кыйыр деп экиге бөлүшөт.

Экинчи белги системалары концепт чөйрөсүн чагылдырып, аң-сезимдеги дүйнөнүн түз когнициялык сүрөтүнүн материалдык форма берип, дүйнөнүн кыйыр сүрөтү жаралат.

Ушундан улам элдин өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында тилдик бирдиктерде фиксацияланган болмуш жөнүндөгү элдик түшүнүктөрдүн жыйындысы, тилдик белгилердин маанилеринде чагылдырылган болмуш жөнүндөгү түшүнүктөр, дүйнөнүн тилдик мүчөлөнүшү, предметтерди жана кубулуштарды тил жагынан иреттөө дүйнөнүн тилдик сүрөтүн//тилдин семантикалык мейкиндигин түзүүгө алып келген. Ар бир салттуу маданиятта дүйнөнүн тилдик сүрөтү универсалдуу категориялардын жыйындысынан, алардын бири сандардан турат. Сандардын сакралдуу жана сыйкырдуу мааниси мифологиялык салтта жана элдик маданиятта так байкалат.

Сандарды маданияттын жана тилдин компоненти катары изилдөөдө биринчи кезекте, улуттук менталитеттин, дүйнө таанымдын өзгөчөлүктөрүн эске алып, экинчиден мифология, фольклор жана элдик оозеки чыгармачылыктагы сандардын аткарган кызматын да четке кагуу мүмкүн эмес. А.Т. Хроленконун пикиринде, сандардагы абстрактуулук башта ээ болбогон касиеттерди ыйгарууга себепкер болгон [2, 38]. Символдор универсалдуу мүнөзгө ээ болгондуктан, ар кандай маданий салттардагы сандык символикада жалпылыктарды кезиктирүүгө болот. Бирок буга карабастан, сан этномаданий өзгөчөлүккө ээ болгондуктан, бул нерсе лингвوماданият таануда чагылдырылат.

Тилдеги салыштырмалуулук теориясынын негизин ар түрдүү улуттун өкүлдөрү дүйнөнү өз эне тилинин призмасы аркылуу көрөт деген божомол түзөт. Мындан түрдүү дүйнөнүн тилдик сүрөттөрү бар деген жыйынтыкка келүүгө болот. Биздин оюбузча, сандар жана сандык символика дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түзүүдө маанилүү ролду ойнойт, ал дүйнөнүн улуттук сүрөтүнөн, дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнөн жана дүйнөнүн символикалык сүрөтүнөн турат. Байыркы салттардын көпчүлүгүндө сандар жашоонун негизги принциптерин, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жана улам-улам калыбына келип турган дүйнөнүн образын түшүнүүнүн ачкычы деп эсептелген. Демек, сандар жөн гана санақты билдирбестен, идея менен каныгып, ар бир сан өзүнүн идеялык мүнөздөмөсүнө ээ болгон [3, 482].

Сандар дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн жана мифологиялык поэтикалык салттын ажырагыс бөлүгү катары макал-лакаптардын курамында келет: Жети өлчөп, бир кес. Алты саны аманда жер караган оңорбу, Абийри мүлдө төгүлсө, эл караган оңорбу. Атаалаштан алтоо болгончо, Энелештен экөө бол. Алтымышка чыкканда, атандын алдап соолап күчүн ал ж.б.

Фразеологизмдердин курамында келет: Кыргыз тилинин этномаданий өзгөчөлүгү сан компоненттүү фразеологиялык бирдиктерде чагылдырылган. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктерде “бир”, “эки”, “жети” сандары өзгөчө символикалык маанини алып жүрүшөт. Фразеологиялык бирдиктердин улуттук-маданий өзгөчөлүгү улуттун кулк-

мүнөзүн, анын тарыхын, руханий жашоосун чагылдырат [4, 19-29]. Мисалы: Эки бутун бир кончуна киргизүү; Төрт тарабы кыбыла; Жети өмүрү жерге кирүү; Бир кыйноосу кем; Оозунда беш ооз сөзү жок; Алты саны аман ж.б.

“Бир” саны фразеологизмдердин курамында келгенде, төмөнкү маанилерди туюндурат:

а) ынтымак-ырашкерликти: Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу; Бир жерге күл төгүү; Бир казанга кайноо.

б) коркунучту: Бир аягы жерде, бир аягы көктө; Бир аягы төрдө, бир аягы көрдө.

в) жалпылыкты: Бир бет; Бир калыптан куйгандай; Бир ооздон ж.б.

г) бири- бирине туура келбөө, кошпоо, окшошпоо: Бири үйдү, бири чүйдү кароо; Бири- бирине таш ыргытуу; Бири менен бирин уруу.

д) жетишпеген, кем нерсени билдирет: Бир кайноосу кем; Бир боорусу жетпейт ж.б.

“Эки” саны фразеологизмдердин курамында келгенде, төмөнкү маанилерди билдирет:

а) бир нерсени эңсөө, самоо; Эки көзү төрт болуу;

б) калыстыкты: Эки үзөңгүнү бирдей тебинүү; Эки үзөңгүнү тең тебинүү;

в) айласын кетирүү: Эсин эки кылуу; Эки бутун бир кончуна сыйдыруу; Эки бутун бир кончуна кийгизүү; Эки бутун бир кончуна тыгуу; Эки бутун бир өтүккө киргизүү; Эки бутун бир өтүккө сыйгызуу;

г) келген эч нерсеси жок, куру кол келүү: Эки колун мурдуна катуу; Эки колун мурдуна тыгуу;

д) Убадасында турбоо, калп сүйлөө: эки сөздүү; эки сүйлөө ж.б.

Табышмактардын курамында келет: Эки таяктын бири алдыга кетсе, бири артта калат (Бут). Алдын-кийин эки атым чуркайт (Бут). Бир дөбөдө жети ийин (Ооз, көз, тиш, тил, мурун, кулак, каш). Эки тууган бирин-бири көрбөйт (**Көз**). Бир текче, Бир текчеде жыш мыкча, Биз- биз биз элек, Отуз эки кыз элек, Бир тактага тизилдик, Бирден-бирден үзүлдүк (Тиш). Белбоодо беш ат, Бешөө тең кашка ат (Тырмак). Жаандан кийин куралат, Жети түрдүү түс алат. Мунун атын ким табат? (Асан-Үсөн). Төрт аягы бар, Эки табагы бар, Бир таягы бар (Тараза) ж.б.

Жаңылмачтардын курамында келет: Кырк кыл куйрук, Кырк кызыл куйрук, Кырк кыл куйрук ичинде, Ылгый кызыл кыл куйрук. Үч кышты Бет ташка төшө. Үч ташты, Беш кышка төшө ж.б.

Насаат ырларында келет:

Эки жашка келгенде,
Ыйлап турган балалык,
Жыйырмага келгенде,
Жылоолонгон балалык.
Кыркка жашың келгенде,
Кыя салат балалык.
Сексенге жашың барганда,
Серпе албайсың бутунду.
Жүзгө жашың келгенде,
Сүзүлгөнүң билбейсиң...

Эпостордо өтө жыш учурайт: Меңдибай менен бай Жакып турак-жайына кайтып келген соң, көргөн-билгенин энесине Меңдибай айтып берет. Анда бай Жакып:

“...Же Кытайдан черүү келгендей,
Кырамын кантип көп малды,

Кыз-күйөөгө бергендей.
Кызыл-ала кыламбы
Кырдан кырк теке аткан мергендей?!
Айлы бирге акыр,- деп,-
Анда бар кыйла акыл- деп,-
Айтууга кепке маакул- деп,-
Акбалта бийди чакыр!- деп.-
Ак түлөөгө жараткан
Камбарбоздун үйрүнөн
Кармап келгин бир бээ.
Тогуз кары бээ болсун,
Токсон кары кой болсун,
Ушунун баарын сойгон соң
Толуп жаткан той болсун.
Ак баш инген төө болсун,
Аты жоктор жөө болсун,
Сыйырдан жетөө союлсун
Ач-арыктар тоюнсун...(СО, 116-бет).

Жогорудагы иллюстративдик материалдар кыргыз тилинде сан концептин өзүнчө бөлүп кароого негиз болот. Себеби сан дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн, менталдык лексикондун, мифологиялык поэзиянын, фольклордун, ырым-жырдын негизги мазмундук бирдиги болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И. А. Стернин. -М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. -314 с.
2. Хроленко А.Т. «... И жар холодных числ...» [Текст] / А.Т. Хроленко // Русская речь. 1975. – №4. – С. 79-81.
3. Кирло Х. Словарь символов [Текст] / Х.Кирло. -М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. -526 с.
4. Ковшова М. Л. Символ в семантике фразеологизмов опыт исследования [Текст] / М.Л.Ковшова // Вопросы филологии. -М., 2008. № 2. -С. 19-29.
5. Сагымбай Орозбак уулу. Манас [Текст]. II китеп. Ф.: Кыргызстан, 1980. -449 б.

УДК:811.512.1(575.2)(043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-25-30

Атикол Бурхан Умур

И. Арабаев атыдагы КМУ, аспирант

Атикол Бурхан Умур

КГУ им. И.Арабаева, аспирант

Atikol Burhan Umur

KSU I. Arabaev, Postgraduate student

**САНДАРДЫН СИМВОЛ КАТАРЫ ИЗИЛДЕНИШИНIN АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЧИСЕЛ КАК СИМВОЛОВ**